

Ebû Bekir er-Râzî'nin "Beş Ezeli İlke" Anlayışının Kaynağı Problemi*

Yrd. Doç. Dr. Hüseyin KARAMAN**

Özet

İslâm felsefesi tarihinin ilk filozoflarından olan Ebû Bekir er-Râzî, felsefeyi bir yaşam ekli olarak kabul etmektedir. Felsefi sisteminin öne çıkan ve dikkat çeken yönlerinden biri "be ezeli ilke" anlayışına dayanan metafizik düşüncesidir. Râzî'nin, "Bârî/Yaratıcı", "külli nefs", "heyûlâ", "halâ/mutlak mekân" ve "mutlak zaman"dan oluşan "be ezeli ilke" öğretisi, gerek kendi döneminde, gerekse sonraki dönemlerde hep tartışma konusu olmuştur. Filozof, Allah'tan başka ezeli ilkeler kabul etmesi dolayısıyla eleştirilmiş, hatta dinden çıkmış olduğu bile ifade edilmiştir. İslâmî öğretilere aykırı olduğu ifade edilen bu düşüncenin filozofta nasıl oluştuğu konusu henüz tam olarak ortaya konamamıştır. Kaynaklarda, bu öğretinin kaynağı ile ilgili farklı bilgiler bulunmaktadır.

Bu çalışmada, Ebû Bekir er-Râzî'nin en fazla tartışılan ve eleştirilen görüşlerinden biri olan "be ezeli ilke" anlayışında hangi kaynak veya kaynaklardan etkilenmiş olduğu belirlemeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ebû Bekir er-Râzî, be ezeli ilke, metafizik, antik Yunan felsefesi, Harranlılar, Harran Sâbilîleri.

Abstract

Abu Bakr al-Razi, who was one of the first philosophers in the History of the Islamic Philosophy, has considered philosophy as "the way of life". The most important part of the philosophy of al-Razi is the doctrine of the Five Eternals. This notion of the Five Eternals consisting of the Bârî/Creator, universal soul/kulli nafs, absolute matter/hayula, absolute space/khala and absolute time/mutlak zaman, had been discussed both his own time and in the later periods. Al-Razi was criticized for his admission of the eternal principles apart from God and even he was claimed as becoming heretic for this reason. It is still hard to point out how he comes to this idea, which is said to be contradictory to the Islamic teachings. There are different opinions on the origins of this thought, in the sources.

This article aims to determine the source or sources of Abu Bakr al-Razi's doctrine of the Five Eternals.

* Bu makaledeki görüşlerin bir kısmı, 28-30 Nisan 2006 tarihleri arasında Şanlıurfa'da düzenlenen olan I. Uluslararası Katılımlı Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu'nda sunulmuş olan "Harran Okulu Ebû Bekir er-Râzî'nin Felsefi Düşüncesine Kaynaklık Etmeye midir?" isimli bildiride ele alınmıştır.

** Rize Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Felsefesi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, e-posta: huseyinkaraman@hotmail.com.

Key Words: Abu Bakr al-Razi, the five eternal, metaphysics, ancient Greek philosophy, Harranians, The Sabians of Harran.

I. Giriş

Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriya er-Râzî, 251/865-313/925 yılları arasında Rey ve Bağdat şehirlerinde yaşamıştır.¹ Özellikle tıp, felsefe ve kimya gibi ilimlerle ilgilenmiş olan filozof, bu sahalarda İslâm kültürüne katkılarda bulunmuş ve çeşitli eserler yazmıştır.² Ancak felsefe ile ilgili eserlerinin³ büyük çoğunluğu taassup ve mühlitlik nitelemesi gibi çeşitli nedenlerden dolayı kaybolmuş olup çok azı günümüze kadar gelmiştir.⁴ Bundan dolayı, Râzî'nin felsefî düşüncesini her yönüyle ortaya koymak ve sınırlarını belirlemek oldukça zordur. Ancak onun felsefî sisteminde özellikle din, nübüvvet ve kutsal kitaplar hakkındaki görüşlerini içeren din felsefesi ile “beş ezeli ilke” (el-kudemâu'l-hamse) anlayışına dayanmış olduğu metafizik düşüncesi ön plana çıkmıştır.

Kaynaklarda belirtildiğine göre Ebû Bekir er-Râzî; “Bârî/Yaratıcı”, “külli nef”, “heyûlâ/mutlak madde”, “halâ/mutlak mekân” ve “mutlak zaman”dan oluşan “beş ezeli ilke” kabul etmektedir. Bunlardan “Bârî” ile “külli nef” canlı ve faal, “heyûlâ” cansız ve pasif, “halâ” ile “mutlak zaman” ise ne canlı, ne faal ne de pasiftir.⁵

Râzî'ye göre beş ezeli varlığın ilki olan Bârî, ezeli olup cisim değildir ve bir değişime de uğramaz. Çünkü oluş ve bozuluşun dışındadır. Her şeyin düzenleyicisi olup kendi kendine kaimdir. Ayrıca bilgisizliğe düşmeyen âlim, zulmetmeyen âdildir, ilmi, adaleti ve rahmeti mutlaktır.⁶

¹ Ebû Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî, “Risâle li'l-Bîrûnî fi fihrist kutub Muhammed b. Zekeriya er-Râzî”, ed. Paul Kraus, *Islamic Medicine*, Institute for the History of Arabic Islamic Science, XXV (Frankfurt 1996), s. 4, 6; Carl Brockelmann, *GAL*, Leiden 1943, I, 267; a.mlf., *GAL Supplement*, Leiden 1943, I, 417; Fuat Sezgin, *GAS*, Leiden 1970, III, 274.

² Eserlerinin sayısı hakkında bilgi için bk. Hüseyin Kahraman, “Bir Biyografi Denemesi: Ebû Bekir er-Râzî”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, III/6 (2004/2), s. 120-122.

³ Bîrûnî felsefe ile ilgili 80 civarında eserinin ismini vermektedir (bk. Bîrûnî, “Risâle”, s.11-18).

⁴ Günümüze ulaşan eserleri hakkında bilgi için bk. Hüseyin Kahraman, “Bir Biyografi Denemesi: Ebû Bekir er-Râzî”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, III/6, s. 122-125.

⁵ Seyyid Şerif Cürçânî, *Şerhu'l-Mevââf*, tah. Adudiddin el-İcî, İstanbul 1311; I, 438; Ahmed b. Muhammed b. Hasan el- Merzûkî, *Kitâbü'l-Ezmine ve'l-emkine*, ts., I, 144.

⁶ Ebû Bekir er-Râzî, Makâle fi mâ ba'de't-tabî'a, *Resâilü Felsefiyye (Opera Philosophica)* içinde, nşr. Paul Kraus, Beyrut 1982, s. 120; a.mlf., “es-Siretü'l-felsefiyye”, *Resâilü Felsefiyye (Opera Philosophica)* içinde, s. 108. Türkçe tercümesi için bk. Mahmut Kaya, “Filozofça Yaşama”, *İslâm Filozoflarından Felsefe Metinleri* (içinde), İstanbul 2003, s. 37-47; a.mlf., “Ahlâku't-tabîb, Risâletü li-Ebî Bekir Muhammed İbn Zekeriya er-Râzî ilâ Ba'zî Telâmizetihi”, nşr. Abdullatif Muhammed el-Abd, *Sittü resâil mine't-türâsî'l-Arabî el-İslâmî* (içinde), Kahire 1981, s. 127. Türk-

Beş ezelinin ikincisi "külli nefis"tir. Filozofa göre "külli nefis", bizatihî kaim bir cevher olup cisim değildir ve bir mekânı da yoktur. Canlı ve bilgisiz olan "külli nefis", Tanrı'nın âlemi meydana getirmesine neden olmuştur.⁷

Bölünemeyen sonsuz sayıdaki atomlardan meydana gelmiş olan "heyûlâ, basittir, mürekkep değildir. "Anasır-ı erbaa" ve semavî cisimler, "heyûlâ" ile "halâ"nın farklı oranlardaki terkiibinden oluştukları için, âlem sona erdiğinde "heyûlâ"nın cüzlerinin tekrar terkipten önceki hallerine geri dönmeleriyle birlikte ilk hallerine geri dönecekler ve bu durumda kalacaklardır.⁸

Râzî ontolojik bir gerçeklik olarak kabul ettiği "halâ"yı, "içinde cismin olması mümkün olan fakat cismin olmadığı boyut"⁹ olarak tanımlamaktadır. Dolayısıyla "halâ", cisim olmadığına da var olan bir mekân, bir başka ifadeyle cisimsiz mekân olmaktadır. Çünkü mekân tutan cisim onun faili olmayıp sadece onu mekân edinendir.¹⁰ Bu durumda da o, "halâ"yı, "kaplayan ile kaplanan arasında ortak olan bir yüzey"¹¹ olarak tanımladığı izafî mekândan ayırmaktadır. İzafî mekân, kendi kendine bir varlığa sahip olmadığı için cismin var olmasıyla var olmakta, yok olmasıyla da yok olmaktadır.¹²

Aynen mekân gibi zamanı da mutlak ve izafî zaman olmak üzere iki kısma ayıran Ebû Bekir er-Râzî, ezeli ve yaratılmamış olan "mutlak zamanı"; takdir olunmasa da var olan müddet; öncesi, başlangıcı ve sonu olmayan müddet olarak tanımlamaktadır. Harekete bağlı olmayan "mutlak zaman"ı, ayrıca, "müddet" ve "dehr" terimiyle de ifade etmektedir.¹³ Gök kürelerinin hareketi sonucunda oluşan bir zaman zaman olarak ifade ettiği izafî veya sınırlı zamanı ise, başlangıcı ve sonu olan müddet şeklinde tanımlamaktadır. Dolayısıyla "izafî zaman"ın var ve yok olması hareket edenin var ve yok olmasına bağlı olmaktadır.¹⁴

Burada kısaca ifade ettiğimiz "beş ezeli ilke" anlayışının Râzî'de nasıl oluştuğu, filozofun bu noktada kimden veya kimlerden etkilendiği, yoksa, herhangi bir

çe tercümesi için bk. Mahmut Kaya, "Hekimlik Ahlakı", *Ünlü Hekim-Filozof Ebû Bekir er-Râzî ve Hekimlik Ahlakı ile İlgili Risalesi* (içinde), *Felsefe Arkivi*, sy. 26'dan ayrı basım, İstanbul 1987, s. 232-246.

⁷ Nâsırî Hüsrev, *Zâdü'l-müsâfirîn*, çev. Paul Kraus, Resâilü Felsefiyye (içinde), Beyrut 1982, s. 283-284; İsmail Hakkı İzmirli, *Şeyhu'l-ıubbâ Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriyâ Râzî*, İstanbul 1341, s. 25.

⁸ Nâsırî Hüsrev, *Zâdü'l-müsâfirîn*, s. 220, 227.

⁹ Merzûkî, *Kitâbü'l-Ezmine ve'l-emkine*, I, 148.

¹⁰ a.g.e., I, 148-149; İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal*, Beyrut 1986, I, 27.

¹¹ Merzûkî, *Kitâbü'l-Ezmine ve'l-emkine*, I, 148.

¹² İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal*, I, 25.

¹³ bk. Ebû Hâtim er-Râzî, *A'lâmü'n-nübüvve*, thk. Salah es-Savi ve Gulam Rıza A'vani, Tahrir 1977, s. 14-15; Merzûkî, *Kitâbü'l-Ezmine ve'l-emkine*, I, 148-149.

¹⁴ a.g.e., I, 148; Ebû Hâtim er-Râzî, *A'lâmü'n-nübüvve*, s. 15; Ebû Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî, *Tahkik mâ li'l-Hind*, İkinci baskı, Beyrut 1983, s. 243.

kaynaktan etkilenmeksizin, söz konusu öğretiyi bizzat kendisinin mi ortaya koyduğu henüz kesinliğe kavuşturulmamış bir konu olarak ortada durmaktadır. Zaten bir araştırmacı için Râzî'nin sahip olduğu “beş ezeli ilke” anlayışının kaynağı veya kaynakları konusunda açık seçik bir tablo ortaya koymak oldukça zor görünmektedir. Bunun nedenleri arasında, filozofun, bu konudaki görüşlerini içerdiği iddia edilen eserlerinin günümüze ulaşmamış olması ile mevcut kaynaklarda konuyla ilgili birbirinden farklı bilgilerin bulunmasını gösterebiliriz.

Ebû Bekir er-Râzî'nin, “beş ezeli ilke” anlayışı, tespit edilebildiği kadarıyla genellikle iki kaynaka ilişkilendirilmektedir. Bunlardan birisi kadim Yunan filozofları, bir başka ifadeyle antik Yunan felsefesi, diğeri de Harranlılar veya Harran Sâbiîleri'dir.¹⁵ Dolayısıyla da bu çalışmada Râzî'nin “beş ezeli ilke” anlayışının kaynağı problemini Râzî ile antik Yunan felsefesi ve Harranlılar arasındaki ilişki çerçevesinde ele alınmıştır. Bu anlamda önce antik Yunan felsefesi, sonra da Harran Sâbiîleri ile Ebû Bekir er-Râzî arasında kurulan ilişki üzerinde durulmuştur. En sonunda da mevcut bilgilerden hareketle Râzî'nin “beş ezeli ilke” anlayışında hangi kaynak veya kaynaklardan etkilendiği, bu etkilenmenin nasıl meydana geldiği ve hangi boyutta olduğunu ortaya konmaya çalışılmıştır.

II. Antik Yunan Felsefesi - Ebû Bekir er-Râzî İlişkisi

Ebû Bekir er-Râzî'nin “beş ezeli ilke” anlayışını antik Yunan felsefesi ile ilişkilendiren düşünürlerin görüşleri, konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacağı düşünülebilir. Kronolojik olarak verilmiştir.

Filozofu antik Yunan felsefesi ile irtibatlandıran ilk düşünür, tespit edilebildiğine göre, Ahmed b. Hasan el-Merzûkî (ö. 421/1030)'dir. Merzûkî *Kitâbü'l-Ezmine ve'l-emkine* isimli eserinde, önce kadim Yunan filozoflarının “beş ezeli ilke” anlayışlarını geniş bir şekilde açıklamakta, sonra da, tabip olduğunu ileri süren Zekeriyâ er-Râzî'nin, kadim Yunan filozoflarından aktarılan şeyler etrafında dönüp dolaştığını, “beş ezeli ilke” anlayışını onlardan aldığını, ancak onların gayelerini anlamadığını ve bu konuda kadim Yunan filozoflarına tâbi kıldığını belirtmektedir.¹⁶ Görüldüğü üzere Merzûkî burada, Râzî'nin “beş ezeli varlık” düşüncesini antik Yunan felsefesinden almış olduğunu, ancak onların gayelerini anlamadığını açık bir şekilde ifade etmektedir.

Ebû Bekir er-Râzî'nin eserlerini konularına göre on bir gruba ayırarak sistematik bir tasnife tâbi tutan ilk düşünür olarak ifade edilen Bîrûnî (ö. 440/1049) de *Tahkik mâ li'l-Hind* isimli eserinde, Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî'nin kadim Yunan filozoflarından “Bâî”, “külli nefis”, “ilk heyûlâ”, “mutlak mekân” ve

¹⁵ krş. Hasan Şahin, *İslâm Felsefesi Tarihi Dersleri*, Ankara 2000, s. 67.

¹⁶ bk. Merzûkî, *Kitâbü'l-Ezmine ve'l-emkine*, I, 148-149.

"mutlak zaman"dan oluşan beş ezeliyi nakletmiş olduğunu belirtmektedir.¹⁷ Böylece Bîrûnî de filozofun söz konusu düşüncesini antik Yunan felsefesiyle ilişkilendirmiş olmaktadır.

Kazvînî el-Kâtibî (ö. 693/1294) de, *Kitâbü'l-Mufasssal fî şerhi'l-Muhasssal* isimli eserinde Ebû Bekir er-Râzî'nin, "beş ezeli ilke" öğretisinin Aristoteles'den önceki bütün filozoflar tarafından kabul edilmiş bir görüş olduğunu iddia ettiğini belirtmektedir.¹⁸ Kâtibî'nin bu rivayetinin değerlendirmesi, daha sonra geniş olarak ele alınacağından burada bu kadarla yetinilmiştir.

İbn Teymiyye (ö. 728/1328) ise, *Minhâcü's-sünne* adlı eserinde, "beş ezeli ilke" anlayışının Demokritos (m.ö. 460-370)'dan aktarıldığını, Ebû Bekir er-Râzî'nin de bu görüşü kabul etmiş olduğunu ifade etmektedir.¹⁹

Cumhuriyet dönemi düşünürlerinden Hilmi Ziya Ülken (ö. 1974), Râzî'nin metafizik düşüncesinin Sokrates (m.ö. 469-399) öncesi nazariyelere dayandığını, çağdaşlarının onu Anaxagoras (m.ö. 500-428), Empedokles ile Maniheizm'e atfettiklerini ve filozofun "beş ezeli ilke" anlayışının bu sistemlerin bir terkibinden ibaret olduğunu belirtmektedir.²⁰

Macit Fahri ise, Râzî'nin, "beş ezeli ilke" öğretisinde esas itibariyle Platoncu olmakla birlikte Harran yahut Sâbiî ve Maniheist kaynaklardan da etkilenmiş olduğunu belirtmektedir. Macit Fahri'ye göre, Râzî'nin Platon ve Platon sonrası literatürle ilgisi göz önüne alındığında bunun son derece tabii olduğu görülür. Hatta Macit Fahri, Râzî'nin düşüncesindeki Platonik unsurun, hiçbir yerde "beş ezeli ilke" anlayışındaki kadar açık olmadığı kanaatinde-dir.²¹ Böylece Fahri, filozofun "beş ezeli ilke" anlayışında esas itibariyle Platon'dan etkilenmesi yanında Harranlılar ile Maniheist kaynaklardan da müteessir olduğunu belirtmek suretiyle önceki görüşlerden farklı bir yaklaşım tarzı ortaya koymuş olmaktadır.

Râzî'nin "beş ezeli ilke" öğretisini kadim Yunan filozoflarıyla ilişkilendiren bu görüşler, filozofun metafizik sahadaki düşüncelerini içeren *Makâle fî mâ ba'de't-tabî'a* isimli eserinde Empedokles (m.ö. 492-432), Demokritos, Plotinos (ö. 270), Porphyrios (ö. 301) gibi pek çok Yunan filozofuna atıfta bulunmuş olmasıyla desteklenmektedir.²²

¹⁷ Bîrûnî, *Tahkâk mâ li'l-Hind*, s. 243.

¹⁸ Necmeddin Ali b. Ömer el-Kazvînî el-Kâtibî, *Kitâbü'l-Mufasssal fî şerhi'l-Muhasssal, Resâilü Felsefiyye (Opera Philosophica)* içinde, Beyrut 1982, s. 203.

¹⁹ bk. İbn Teymiyye, *Minhâcü's-sünne*, Mısır 1321, I, 97.

²⁰ Hilmi Ziya Ülken, *İslâm Felsefesi Tarihi*, İstanbul 1957, s. 36.

²¹ bk. Majid Fakhry, *A History of Islamic Philosophy*, New York 1983, s. 99-100, 101-102; a.mlf., *A Short Introduction to Islamic Philosophy, Theology and Mysticism*, England 1997, s. 31.

²² bk. Râzî, *Makâle fî mâ ba'de't-tabî'a*, s. 116-134.

Yine bu yaklaşım tarzı, Sâid el-Endelûsî (ö. 426/1035)'nin *Tabakâtü'l-ümem'* inde belirttiği,²³ Râzî'nin *Kitâbü'l-İlmi'l-ilâhî* isimli eserinde Aristoteles (m. ö. 384-322)'i, hocası Platon ve diğer kadim Yunan filozoflarından ayırdığı için eleştirdiği ve Pythagoras (m. ö. 580-500)'ın görüşlerini takip ettiği şeklindeki bilgiye de uygun düşmektedir.

Bunlara ilâveten, Râzî'nin “beş ezeli ilke” anlayışını antik Yunan felsefesiyle ilişkilendiren düşünce, Ebû Bekir er-Râzî'nin, Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 322/934) ile arasında geçtiği söylenen ve Ebû Hâtim er-Râzî tarafından *A'lâmü'n-nübüvve* isimli eserde verilen tartışmada²⁴ -gerçekte böyle bir tartışmanın olup olmadığı, eğer olduysa bile tartışmada mühlhit olarak zikredilen kişinin Ebû Bekir er-Râzî olduğu tartışmalı ve şüpheli olmakla birlikte²⁵- söylediklerine de uygun düşmektedir. Çünkü söz konusu tartışmada Ebû Hâtim er-Râzî mühlhit olarak isimlendirdiği kişiye –ki Hamiduddin el-Kirmânî (ö. 412/1022) *el-Akvâlu'z-zehabiyye* isimli eserinde bu mühlhidin Ebû Bekir er-Râzî olduğunu söylemektedir²⁶- “Bârî”, “nefs”, “heyûlâ”, “mekân” ve “zaman”dan oluşan “beş ezeli ilke” anlayışının ilkçağ filozoflarının görüşleriyle uyuşup uyuşmadığını sorması üzerine Ebû Bekir er-Râzî, ilkçağ filozoflarının bu konudaki görüşlerinden haberdar olduğunu, onları incelediğini ve onlar üzerinde düşündüğünü, ancak kendi görüşünün onların görüşünden farklı olduğunu belirtmektedir.²⁷

Shlomo Pines, *Studies in Islamic Atomism* isimli eserinde Râzî'nin felsefi düşüncesinin kaynaklarını ele alırken, Ebû Hâtim er-Râzî'nin *A'lâmü'n-nübüvvesi'*nden vermiş olduğumuz yukarıdaki bilgiyi aktardıktan sonra şöyle bir değerlendirme yapmaktadır: “Karşılaştırma göstermektedir ki, Platoncu anlayış Râzî'nin daha önce ifade etmiş olduğumuz doktriniyle (beş ezeli ilke anlayışı) tamamen uyuşmaktadır. Râzî'nin gerçek kaynaklarını araştırmada ikinci derecede olan kaynaklardan yapılan rivayetlerin hiçbir değeri yoktur. Onlar, bizim *A'lâmü'n-nübüvve'*den aktarmış olduğumuz bilgilerle uyuştukları oranda önemlidirler.”²⁸ Böylece Pines, Râzî'nin felsefi düşüncesinin kaynaklarını araştırırken önceliği *A'lâmü'n-nübüvve* gibi birinci derecedeki kaynaklara vermek gerektiğinden ve ikinci derecedeki kaynaklardaki bilgilerin onlarla uyuştukları oranda

²³ Sâid el-Endelûsî, *Tabakâtü'l-ümem*, Beyrut 1912, s.33.

²⁴ Bu tartışma, Mahmut Kaya tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. bk. Mahmut Kaya, “Ebû Bekir er-Râzî ile Ebû Hâtim er-Râzî Arasında Geçen Tartışma”, *İslâm Filozoflarından Felsefi Mehtapları* (içinde), Klasik, İstanbul 2003, s. 83-99.

²⁵ Bu konudaki tartışmalar hakkında geniş bilgi için bk. Hüseyin Kahraman, “Ebû Bekir er-Râzî'nin Mühlhidliği Bir Gerçeklik mi, Yoksa Tarihsel Bir Yanılgı mı?”, *EKEV Akademi Dergisi*, VI/11, s. 114-115.

²⁶ Hamiduddin el-Kirmânî, *el-Akvâlu'z-zehabiyye*, thk. Salah es-Savi, 1397/1977, s. 9.

²⁷ Ebû Hâtim er-Râzî, *A'lâmü'n-nübüvve*, s. 10.

²⁸ Shlomo Pines, *Studies in Islamic Atomism*, trc. M. Schwartz, Jerusalem 1997, s. 85.

dikkate alınabileceklerinden hareketle, "beş ezeli ilke" anlayışının gerçek kaynağının Platoncu düşünce olduğunu ifade etmektedir.

Ebû Bekir er-Râzî'nin beş ezeli prensiple ilgili düşüncelerini tek tek ele alıp incelediğimizde ve onları Platon'un görüşleriyle karşılaştırdığımızda, Shlomo Pines'in de belirtmiş olduğu üzere,²⁹ her iki filozofun görüşleri arasında önemli benzerliklerin olduğunu görürüz. Zaten Râzî, hem *Makâle fi mâ ba'de't-tabî'a* isimli eserinde,³⁰ hem de kendisiyle Ebû Hâtim er-Râzî arasında geçtiği söylenen ve *A'lâmü'n-nübüvve*'de verilen tartışmada, kendi zaman ve mekân anlayışını Platon'un zaman ve mekân anlayışıyla ilişkilendirmektedir.³¹ Yine Râzî'nin, heyûlânın kadim olduğu görüşü ile âlemin yaratılışını mitolojik bir tarzda açıklamasında da, hissedilmeyen ve şekilsiz olan bir maddenin (heyûlâ) âlemden önce var olduğunu söyleyen Platon'dan etkilenmiş olduğu söylenebilir.³²

Bununla birlikte Râzî'nin; kendileri bize kadar gelmemiş olan *Kitâbü'l-İlmü'l-ilâhî alâ re'yi Eflâtun*³³ isimli bir eserin olması; mantık anlayışında etkilendiği ifade edilen Aristoteles'i,³⁴ hocası Platon'dan ayrıldığı ve felsefeyi bozduğu için eleştirmesi;³⁵ en önemli ahlâk eserleri olan *et-Tıbbü'r-râhânî* ve *es-Sîretü'l-felsefiyye*'nin çeşitli yerlerinde Platon'un ismini zikretmesi;³⁶ hatta *et-Tıbbü'r-râhânî*'nin, "Filozof Platon'un Görüşlerinin Bir Özeti ile Hevanın Bastırılması ve Sınırlandırılması Hakkında" isimli ikinci bölümünde söylediklerinin Platon'un görüşlerinin bir özeti olduğunu ifade etmesi³⁷ Platon ve Platoncu düşünce ile olan ilişkisini açıkça ortaya koymaktadır. Bütün bunlar dolayısıyla Ebû Bekir er-Râzî, "filozofların ustası ve en büyüğü"³⁸ olarak nitelendirdiği Platon'un İslâm

²⁹ Pines, *Studies*, s. 84.

³⁰ Râzî, *Makâle fi mâ bade't-tabî'a*, s. 128; Ebû Hâtim er-Râzî, *A'lâmü'n-nübüvve*, s. 16.

³¹ a.g.e., s. 16, 19. Platon'un zaman anlayışı için bk. Platon *Timaios*, çev. Erol Güney ve Lütfi Ay, İstanbul 1997, s. 37d-38e.

³² bk. Lenn E. Goodman, "Râzî's Myth of the Fall of the Soul: its Function in his Philosophy", *Essays on Islamic Philosophy and Science*, Albany 1975, s. 29,39; Max Meyerhof, "The Philosophy of The Physician, Ar-Razi", *Islamic Medicine*, 1996, XXVI, 53; M. Saeed Sheikh, *Islamic Philosophy and Theology*, London 1982, s. 51; Naci et-Tekritî, *el-Felsefetü'l-ahlâkiyyetü'l-Eflâtuniyye inde müfekkiri'l-İslâmî*, Beyrut 1982, s. 244-246; Pines, *Studies*, s. 85-86.

³³ İbn Ebi Usybia, *Uyânü'l-enbâ fi tabakâti'l-etubbâ*, Beyrut, ts., s. 423.

³⁴ bk. Abdülemir el-A'sam, "Ebû Bekir er-Râzî", *Mevsûatü'l-hadâretü'l-İslâmiyye*, Amman 1993, s. 307.

³⁵ Endelûsî, *Tabakâti'l-ümem*, s. 33; İbrahim Medkur, *fi'l-Felsefetü'l-İslâmiyye*, Kahire 1983, s. 85.

³⁶ Ebû Bekir er-Râzî, *et-Tıbbü'r-râhânî, Resâilü Felsefiyye (Opera Philosophica)* içinde, Beyrut 1982, s. 20, 27, 31, 41, 42. Bu eser Hüseyin Karaman tarafından Türkçe'ye tercüme edilerek bir girişle birlikte yayımlanmıştır. bk. Hüseyin Karaman, *Ruh Sağlığı*, İstanbul 2004; a.mlf., *es-Sîretü'l-felsefiyye*, s. 107.

³⁷ Râzî, *et-Tıbbü'r-râhânî*, s. 20-31. Platon'un Râzî'nin ahlak anlayışına etkisi hakkında bk. Hüseyin Karaman, "Giriş", Ebû Bekir er-Râzî, *Ruh Sağlığı* (içinde), çeviri ve inceleme, Hüseyin Karaman, İstanbul 2004, s. 32-33.

³⁸ Râzî, *et-Tıbbü'r-râhânî*, s. 27.

dünyasındaki gerçek temsilcilerinden biri olarak kabul edilmektedir. Zaten Râzî, her ne kadar bazı görüşleri dolayısıyla farklı filozoflarla ilişkilendiriliyorsa da, genelde Platoncu-YeniPlatoncu bir filozof olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁹ Nasırî Hüsrev'in, "ashâbü'l-heyûlâ" diye isimlendirilen Platoncu felsefe okulunun İslâm dünyasındaki temsilcilerinden birisinin Ebû Bekir er-Râzî olduğunu belirtmesi⁴⁰ de bu görüşü desteklemektedir.

Bu noktada belirtilmesi gereken bir husus da, birçok konuda Platon'dan etkilenmiş olan Râzî'nin Platonculuğunun, daha ziyade, 205/820 tarihinde Yahyâ b. Bitrîk (ö. 215/830) tarafından Arapça'ya tercüme edilmiş olan Timaios diyalogundan kaynaklandığıdır.⁴¹ Bu anlamda Râzî'nin, tıbbî, fizikî ve fizyolojik hastalıkları konu edinen "bedenî tıp" (et-tıbbü'l-cesedanî) ve insanları delillerle ikna etme olan "ruhî tıp" (et-tıbbü'r-rûhânî) şeklinde ikiye ayırarak bedenî hekimlikle manevî/rûhânî hekimlik arasında ilişki kurması⁴² ile nefis ve nefsin kısımları hakkındaki görüşlerinin Timaios diyaloguyla ilişkili oldukları söylenebilir.⁴³ Ebû Bekir er-Râzî'nin, Platon'un, özellikle Timaios diyaloguyla ilgilenerek onun hakkında *Telhis li kitâbi Timâvus* isimli bir özet yazmış olması⁴⁴ da bu görüşü kuvvetlendirmektedir.

Ancak Ebû Bekir er-Râzî'nin, Paul Kraus'un da ifade etmiş olduğu üzere, doğrudan Timaios'un Arapça tercümesini elde ederek ondan etkilenmiş olması pek muhtemel görünmemektedir. Dolayısıyla belki de filozof, birçok konuda yakından izlemiş olduğu Galen'in, Huneyn b. İshak (ö. 264/878) tarafından

³⁹ bk. Richard Walzer, *Greek into Arabic, Essays on Islamic Philosophy*, London 1962, s. 6, 16; Montgomery Watt, *İslâm Tetkikleri, İslâm Felsefesi ve Kelamı*, çev. Süleyman Ateş, Ankara 1968, s. 53; Goodman, "Râzî's Myth of the Fall of the Soul", s. 29; et-Tekritî, *el-Felsefetü'l-ahlâkiyyetü'l-Eflâtuniyye*, s. 242-254; Mehmet Aydın, "Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî", *Doğustan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1993, XIV, 131.

⁴⁰ Nâsırî Hüsrev, *Zâdü'l-müsâfirîn*, s. 73. et-Tekritî, *el-Felsefetü'l-ahlâkiyyetü'l-Eflâtuniyye*, s. 244; Kaynakların belirttiğine göre Râzî, "ashabü'l-heyûlâ"yı eleştirenlere karşı *Kitâbü'r-Red alâ misma'il-mütekellim fi reddihî alâ ashâbi'l-heyûlâ* isimli bir eser de yazmıştır. Bîrûnî, "Risâle", nr. 58; İbn Nedim, *el-Fihrist*, Beyrut 1994, s. 361

⁴¹ Shlomo Pines, "Philosophy", *The Cambridge History of Islam*, Cambridge 1970, II, 801; Paul E. Walker, "The Political Implications of al-Razi's Philosophy", *The Political Aspects of Islamic Philosophy* (içinde), Cambridge 1992, s. 71-72; A. S. Bazmee Ansari, "Philosophical and Religious Views of Muhammad İbn Zakariyya al-Râzî", *Islamic Studies*, Pakistan 1977, XVI/3, s. 165; İlhan Kutluer, *Akil ve İtikad*, İstanbul 1996, s. 25, 185, 202.

⁴² Râzî, *et-Tıbbü'r-rûhânî*, s. 29; krş. Platon, *Timaios*, s. 86b-88a; Fahrettin Olguner, *Bau ve İslâm Dünyasında Eflâtun'un Timaios'u*, Konya 1990, s. 37, 44.

⁴³ Râzî, *et-Tıbbü'r-rûhânî*, s. 27-31; krş. Platon, *Timaios*, s. 69d-70b, 70d-73a, 89e-90d.

⁴⁴ Bîrûnî, "Risâle", nr. 107.

Arapça'ya tercüme edilmiş (246/860) olan *Telhîs li-kitâbi Timâvus* isimli özetini okumuş ve bu yolla Timaios'dan etkilenmiştir.⁴⁵

Bununla birlikte kaynaklarda Râzî'ye, *Kitab fî tefsîri kitâbi Flutârkhûs li-kitâbi Timâvus*⁴⁶ isimli başka bir eserin daha isnat edilmiş olması, Râzî'nin Timaios'dan etkilenmesi konusunda farklı ihtimallerin olabileceğini de gündeme getirmektedir. Bu durumda Râzî, fizik ve ahlâkın birlikte ele alındığı Timaios diyalogundaki düşüncelerden Plutarkhos (ö. 120/738) vasıtasıyla da haberdar olmuş olabilir. Bu ihtimal, hem Plutarkhos'un bir fizik tarihçisi olarak İslam dünyasında tanınmış olmasını, hem de Râzî'nin eserlerinde "tabiatçı filozoflara" yapmış olduğu atıflar⁴⁷ dikkate alındığında mümkün görünmektedir.⁴⁸

III. Harran Sâbiîleri – Ebû Bekir er-Râzî İlişkisi

Harran, tarihte bulunduğu coğrafi konum ve halkının sahip olduğu dinî inanç dolayısıyla ayrı bir yere sahip olmuştur. Harran halkı, önceleri "putperestler", "Harrânîler", "Keldânîler" ve "Nebatlılar" gibi değişik şekillerde isimlendiriliyorlardı. Ancak, Abbasî halifesi Me'mun (ö. 198/813) döneminin sonlarında, Me'mun'un dinsel baskısından kurtulmak amacıyla "Sâbiî" ismini almışlar ve bundan sonraki kaynaklarda "Harran Sâbiîleri" diye ifade edilmişlerdir.⁴⁹ Zaten tabip-filozof Ebû Bekir er-Râzî de, Harran Sâbiîleri veya Harranlı Sâbiîler şeklinde adlandırılan bu grupta ilişkilendirilmektedir.

Harranlılar ile Ebû Bekir er-Râzî arasındaki ilişkiyi ele alırken önce böyle bir ilişkinin kurulmasına neden olan "beş ezeli ilke" öğretisini Harranlılar'a isnat eden düşünürlerden, sonra da Harranlılar ile Ebû Bekir er-Râzî'nin "beş ezeli ilke" anlayışları arasında ilişki kuran ve Râzî'nin bu konuda Harranlılar'dan etkilenmiş olduğunu belirten kaynaklardan bahsetmek yerinde olacaktır. Bu hususla ilgili bilgiler verilirken olayın gelişim seyrinin daha iyi gözlemlenebilmesi için, kronolojik sıranın takip edilmesi gerekmektedir.

⁴⁵ Paul Kraus, "Min Kitâbi'l-İzze'ye Yazdığı Giriş", *Resâilü Felsefiyye (Opera Philosophica)* içinde, Beyrut 1982, s. 139-140; Mehdi Mohaghegh, "Notes on the "Spiritual Physick" of Al-Râzî", *Studia Islamica*, Paris, XXVI (1967), s. 7-8, 10-11; Ansari, "Philosophical and Religious Views of Muhammad İbn Zakariyya al-Râzî", *Islamic Studies*, s. 165.

⁴⁶ İbn Nedim, *el-Fihrist*, s. 362. Aynı eseri İbnu'l-Kiftî, "Kitâbü Tefsîri Kitâbi Flutarhûs fî Tefsîri Kitâbi Timâvus" (İbnu'l-Kiftî, *İhbâru'l-ulemâ bi ahhâri'l-hukemâ*, nşr. Julius Lippert, Leipzig 1903, s. 275) şeklinde isimlendirirken, İbn Ebi Useybia "Kitâb fî Tefsîri Kitâbi Flutarhûs li Kitâbi Timâvus" (İbn Ebi Useybia, *Uyûnü'l-enbâ fî tabakâtü'l-eubbâ*, s. 425) olarak isimlendirmiştir.

⁴⁷ Râzî, *et-Tıbbü'r-rühânî*, s. 37.

⁴⁸ bk. İlhan Kutluç, *İslâm Felsefesi Tarihinde Ahlâk İlminin Teşekkülü*, doktora tezi, MÜSBE 1989, s. 171-172; et-Tekritî, *el-Felsefeti'l-ahlâkiyyeti'l-Eflâtuniyye*, s. 245, 246.

⁴⁹ İbn Nedim, *el-Fihrist*, s. 389-390; Şinasi Gündüz, *Mitoloji ile İnanç Arasında*, Samsun 1998, s. 166.

Tespit edilebildiği kadarıyla “beş ezeli ilke” öğretisini Harranlılar’a isnat eden ilk düşünür Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî (ö. 548/1153)’dir. Şehristânî *el-Müel ve’n-nihal* isimli eserinde, Harranlılar’ın liderleri ve peygamberleri olarak kabul edilen Azimun (Agathodemon)’un “el-mebâdiu’l-üvel/ilk veya ezeli ilkeler”i beş olarak kabul ettiğini ve bunların da “Bârî Teâlâ”, “akıl”, “nefs”, “mekân” ve “halâ”dan oluştuğunu belirtmektedir.⁵⁰ Böyle olmasına rağmen bazı araştırmalarda, Şehristânî’nin söz konusu eseri kaynak gösterilerek, ortaçağda Harrânîler’in, ilk neden olan yüce varlıktan çıkan “akıl”, “nefis ya da ruh”, “düzen”, “şekil” ve “zaruret”ten oluşan beş aslı ilâhî unsura inanmış oldukları belirtilmektedir.⁵¹ Bu durumda “Bârî Teâlâ” ile birlikte ilkelerin sayısı altı olmaktadır. Hâlbuki Şehristânî, yukarıda belirtmiş olduğumuz üzere, Harranlılar’ın, beş tane ezeli ilke kabul ettiklerini belirtmektedir. Ayrıca Şehristânî’nin Harranlılar’a isnat etmiş olduğu ilkeler ile söz konusu araştırmalarda Harranlılar’a isnat edilen ilkeler arasında da önemli farklılıklar bulunmaktadır.

Bu noktada şunu da belirtmek gerekir ki, her ne kadar Şehristânî’nin Harranlılar’a isnat ettiği ilkeler ile Ebû Bekir er-Râzî’nin kabul etmiş olduğu “beş ezeli ilke” arasında sayı yönünden bir birlik görünüyorsa da, her ikisinin benimsemiş olduğu ilkeler arasında önemli farklılıklar olduğu da göze çarpmaktadır. Şehristânî’nin belirttiğine göre, Harranlılar “Bârî Teâlâ”, “akıl”, “nefs”, “mekân” ve “halâ”dan oluşan ezeli ilkeler kabul etmektedir. Halbuki, daha önce belirtmiş olduğumuz üzere Râzî, “Bârî”, “küllî nefis”, “heyûlâ”, “halâ/mutlak mekân” ve “mutlak zaman”dan oluşan “beş ezeli ilke” benimsemektedir. Dolayısıyla Harranlılar “mekân” ile “halâ”yı ayrı ayrı ilkeler olarak kabul ederken Râzî “mutlak mekân” ile “halâ”yı aynı ilke olarak ele almaktadır. Yine Harranlılar, “akıl” diye bir ilkedен bahsederken Râzî böyle bir ilkedен bahsetmemektedir. Bu durumda Şehristânî’nin Harranlılar’ın kabul etmiş olduklarını belirttiği ezeli ilkelerden sadece üç tanesi (Bârî Teâlâ, nefis ve halâ) Râzî’nin kabul etmiş olduğu beş ezeli ilkeyle aynı olmaktadır.

Şehristânî’den sonra gelen Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1209) de *el-Muhassal* isimli eserinde Harranlılar’ın “Bârî”, “nefs”, “heyûlâ”, “halâ” ve “dehr”den oluşan “beş ezeli ilke” kabul etmiş olduklarını vurgulamaktadır.⁵² Fahreddin er-Râzî’nin Harranlılar’a isnat ettiği ilkelerle Râzî’nin benimsemiş olduğu ilkeler hem isim, hem de sayı yönünden birbirinin aynı olmaktadır. Ancak hem Şehristânî, hem de Fahreddin er-Râzî söz konusu eserlerinde, tespit edilebildiğine göre, ne Ebû Bekir

⁵⁰ Ebû Bekir Ahmed eş-Şehristânî, *el-Müel ve’n-nihal*, thk. Muhammed Seyyid Keylânî, Beyrut, ts., II, 45.

⁵¹ bk. Şinasi Gündüz, *Mitoloji ile İnanç Arasında*, s. 169; Cevdet Kılıç, “Pythagorasçı ve Yeni Platoncu Felsefelerin Harran Okuluna Tesirleri”, *I. Uluslararası Katılımlı Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu* (28-30 Nisan 2006 Şanlıurfa), Konya 2006, I, 171.

⁵² Fahreddin er-Râzî, *Kelam’a Giriş (el-Muhassal)*, çev. Hüseyin Atay, Ankara 1978, s. 79, 110.

er-Râzî'nin "beş ezeli ilke" anlayışına sahip olduğundan bahsetmekte, ne de Harranlılar'ın görüşü ile Râzî'nin görüşü arasında herhangi bir ilişki kurmaktalar. Dolayısıyla bu iki eserdeki bilgilerden hareketle Harranlılar'ın "beş ezeli ilke" anlayışına sahip oldukları sonucuna varılabileceği, ancak Harranlılar'ın Râzî'yi etkilemiş oldukları sonucuna ise varılamayacağı kanaatindeyiz. Çünkü bizzat söz konusu eserlerde açıkça belirtilmedikçe, değişik kaynaklarda Harranlılar'a isnat edilen görüşleri Râzî'nin düşünceleriyle özdeşleştirmek doğru olmasa gerek.

Tabip-filozof Ebû Bekir er-Râzî'yi Harran Sâbiileri ile ilişkilendiren ilk kaynak ise, tespit edilebildiğine göre, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali el-Mes'ûdî (ö. 345/956)'nin *Murûcü'z-zeheb* isimli eseridir. Mes'ûdî eserinde, Ebû Bekir er-Râzî'nin, Sâbiiler'i Harraniyyûn ve Kîmâriyyûn diye ikiye ayırdığı ve Harran Sâbiileri'nin görüşlerinden bahsettiği bir kitabını gördüğünü belirtmektedir. Ancak Mes'ûdî, sözü uzatarak kitabın amacının dışına çıkmamayı ve bir de Râzî'nin söz konusu eserindeki görüşleri kendi kitabında anlatmasının insanların çoğu tarafından kötü görüleceğini düşünerek eserdeki görüşlerden bahsetmediğini ifade etmektedir.⁵³ Paul Kraus, Mes'ûdî'nin bahsetmiş olduğu bu kitabın *Kitâbü'l-İlmü'l-ilâhî* olduğunu belirtmektedir.⁵⁴ Her ne kadar Mes'ûdî, eserde ortaya konan görüşlerden bahsetmese de, eserin, çoğu insan tarafından hoş karşılanmayacak birtakım görüşleri içerdiği yönünde bir imada bulunmaktadır.

Nasîruddin et-Tûsî (ö. 662/1264), Fahreddin er-Râzî'nin *el-Muhassal*'ının özeti mahiyetinde olan *Telhîsü'l-muhassal* isimli eserinde, önce Harranlılar'ın "beş ezeli ilke" anlayışını açıklamakta, sonra da Ebû Bekir er-Râzî'nin de bu görüşe meylettiğini, hatta bu konuda *el-Kavl fi'l-kudemâ'l-hamse* isimli bir eser bile yazmış olduğunu belirtmektedir.⁵⁵ Böylece Tûsî, Râzî'nin "beş ezeli ilke" düşüncesini Harranlılar'dan almış olduğunu açık bir şekilde ifade etmiş olmaktadır.

Râzî'yi Harranlılar'la ilişkilendiren bir diğer düşünür Kazvînî el-Kâtibî (ö. 693/1294)'dir. O, Fahreddin er-Râzî'nin *el-Muhassal*'ına yazmış olduğu *Kitâbü'l-Mufassal fi şerhi'l-Muhassal* isimli şerhte, Harranlılar'ın "beş ezeli ilke" anlayışını geniş bir şekilde açıkladıktan⁵⁶ sonra şöyle söylemektedir: "Harranlılar'ın görüşü ve Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî tarafından tercih edilmiş olan görüş budur. Muhammed b. Zekeriyâ bunun el-Muallimü'l-evvel'den önceki bütün filozofların görüşü olduğunu iddia etmektedir."⁵⁷

Daha önceden belirtmiş olduğumuz üzere, Fahreddin er-Râzî, *el-Muhassal* isimli eserinde Harranlılar'ın "beş ezeli ilke" anlayışına sahip olduklarından

⁵³ Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali el-Mes'ûdî, *Murûcü'z-zeheb*, Mısır 1964, II, 250.

⁵⁴ Paul Kraus, *Resâilü Felsefiye* (içinde), s. 189.

⁵⁵ Nasîruddin et-Tûsî, *Telhîsü'l-muhassal*, Mısır 1323, s. 57, 86.

⁵⁶ Kâtibî, *Kitâbü'l-Mufassal fi şerhi'l-Muhassal*, s. 203, 213-215.

⁵⁷ a.g.e., s. 203.

bahsetmesine rağmen Ebû Bekir er-Râzî'nin de bu öğretiyi kabul ettiği veya etmediği yönünde herhangi bir bilgi vermemekteydi. Ancak Kazvî'nî el-Kâtibî, Fahreddin er-Râzî'nin söz konusu eserine yazmış olduğu şerhte Harranlılar gibi Ebû Bekir er-Râzî'nin de “beş ezeli ilke” anlayışına sahip olduğunu vurgulamaktadır.

Yukarıda Kâtibî'nin eserinden verilen pasaj iki farklı şekilde yorumlanabilir. Birincisi, hem Harranlılar, hem de Ebû Bekir er-Râzî “beş ezeli ilke” anlayışına sahiptir. Ancak Râzî, bu görüşü Harranlılar'dan değil de Aristoteles'den önceki filozoflardan almıştır. İkincisi, Harranlılar ile Râzî “beş ezeli ilke” anlayışına sahiptir ve Râzî Harranlılar'dan etkilenmiştir. Ancak aynı zamanda Râzî, bu görüşün Aristoteles öncesi bütün kadim Yunan filozofları tarafından da kabul edilmiş olduğunu belirtmektedir. Müsteşrik Shlomo Pines'in de belirtmiş olduğu⁵⁸ gibi, Kâtibî'nin Harranlılar'la Râzî'yi birlikte zikretmiş olmasının bir tesadüf olamayacağını ve antik Yunan felsefesinin İslâm dünyasına geçişine Harran'ın aracılık etmiş olduğu dikkate alındığında ikinci yorum daha muhtemel görülmektedir.

Bunlara ilâveten Seyyid Şerif Cürcânî (ö. 816/1414) de, *Şerhu'l-Mevâkif* isimli eserinde, aynen Tûsî gibi, önce Harranlılar'ın “beş ezeli ilke” anlayışını vermekte, sonra da Râzî'nin de bu görüşe meylettiğini ve *el-Kavl fi'l-kudemâi'l-hamse* isimli bir eser yazmış olduğunu belirtmektedir.⁵⁹ Burada görüldüğü üzere, Tûsî ve Cürcânî, Râzî'nin “beş ezeli ilke” anlayışını *el-Kavl fi'l-kudemâi'l-hamse* isimli eserinde ortaya koymuş olduğunu belirtmektedir. Ancak Paul Kraus, Râzî'nin, “beş ezeli ilke” öğretisini *Kitâbü'l-İlmi'l-ilâhî* isimli eserinde ele almış olması ile tabakat kitaplarında filozofa *el-Kavl fi'l-kudemâi'l-hamse* isimli bir eserin isnat edilmemiş olmasından hareketle, Tûsî ve Cürcânî'nin belirtmiş oldukları kitabın *Kitâbü'l-İlmi'l-ilâhî* olduğunu ifade etmektedir.⁶⁰

Buraya kadar verilen bilgilerden anlaşıldığına göre, Şehristânî, Fahreddin er-Râzî, Nasıruddin et-Tûsî, Kazvî'nî el-Kâtibî ve Seyyid Şerif Cürcânî gibi düşünürler Harranlılar'ın “beş ezeli ilke” düşüncesine sahip olduklarını belirtmektedirler. Ancak bu düşünürlerden, Şehristânî ve Fahreddin er-Râzî, Ebû Bekir er-Râzî ile herhangi bir ilişki kurmaksızın Harranlılar'ın “beş ezeli ilke” anlayışına sahip olduklarını belirtirlerken, Tûsî, Kâtibî ve Cürcânî Harranlı Sâbiîler'in “beş ezeli ilke” anlayışında Ebû Bekir er-Râzî'yi etkilemiş olduğunu ifade etmektedirler.

Burada görüldüğü üzere, her ne kadar Şehristânî'den başlayan bir rivayet zinciri içerisinde bazı düşünürler Harranlılar'ın “beş ezeli ilke” anlayışına sahip

⁵⁸ Pines, *Studies in Islamic Atomism*, s. 70, 80.

⁵⁹ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkif*, I, 437-438.

⁶⁰ Kraus, *Resâilü Felsefiyye*, (içinde)s. 165-167, 190.

olduklarını belirtiyorlarsa da, bunların hiçbirisi söz konusu öğretinin Harranlılar'a özgü bir düşünce olduğunu temellendirmemektedirler. Buna ilaveten, daha önce belirtmiş olduğumuz üzere, birçok düşünür ve araştırmacının "beş ezeli ilke" anlayışını Harranlılar'dan önce kadim Yunan filozoflarına isnat etmelerini; Yunan felsefesinin Harran'a hâkim olduğu ve Harranlılar'ı etkilediği şeklindeki bilgiyi ve bir de kaynaklarda, Harranlılar'ın Ortaçağ öncesi dönemde "beş ezeli ilke" anlayışa sahip olduklarına dair herhangi bir bilginin bulunmamasını dikkate aldığımızda, Harranlılar ile Ebû Bekir er-Râzî arasındaki ilişkinin mahiyetini doğru bir şekilde ortaya koyabilmek için, kadim Yunan filozofları ile Harranlılar arasındaki ilişki üzerinde de durma gereği ortaya çıkmaktadır.

Dicle ile Fırat nehirleri arasında bulunan Harran, M.Ö. IV. yüzyılda Büyük İskender'in Anadolu ve Mısır'dan Hindistan'a kadar olan bölgeyi işgal etmesi sonucunda yöredeki diğer yerleşim merkezleriyle birlikte Yunan egemenliğine girmiş ve birçok Yunanlı buraya gelip yerleşerek felsefi ve dini faaliyetlerini burada devam ettirmişlerdir. Bu durum Yunan kültür ve felsefesinin Harran'a geçmesine neden olmuştur.

Buna ilaveten M.S. VI. yüzyılda İmparator Justinianus'un vermiş olduğu emirle Atina'daki bütün felsefe okullarının kapatılması (529) sonucunda buradaki hocaların büyük bir kısmı Sâsânî İmparatorluğuna geçerken, bir kısmı da Harran'a yerleşmiştir. Bu durum da Yunan kültür ve felsefesinin Harran'a geçmesine aracılık etmiştir. Bütün bunların sonucunda geleneksel Harran kültürü ile Yunan kültür ve felsefesi arasında kuvvetli bir bağ oluşmuş, hatta Yunan felsefesi bölgeye hâkim olmuştur. Yunan felsefesinin Harran'daki etkisi o boyuta ulaşmıştır ki, sonraki süreçte Hermes, Agathodemon, Aratus, Platon, Euhemerus, Pythagoras gibi Eski Yunan geleneğine ait pek çok tarihsel ve mitolojik şahsiyet Harranlılar'ın düşünce sistemlerinde peygamber veya kutsal varlık olarak algılanmaya başlanmıştır.⁶¹ Harrânîler, Yunan felsefesiyle olan bu yakın ilişkileri dolayısıyla İslâmî dönemde Yunan kültür ve felsefesinin, özellikle de Yeni Platonculuk ile Fisagorculuğun İslâm dünyasına aktarılmasında önemli bir rol oynamıştır.⁶²

Yunan kültür ve felsefesiyle Harranlılar arasındaki bu sıkı ilişkiye ilaveten, "beş ezeli ilke" öğretisinin Harranlılar'dan daha önce antik Yunan felsefesine isnat edilmiş olması; kaynaklarda Harranlılar'ın Yunan hâkimiyetine girmeden

⁶¹ Mehmet Bayraktar, *İslâm Felsefesine Giriş*, Ankara 1988. s. 40-41; Kâmiran Birand, *İlk Çağ Felsefesi Tarihi*, Ankara 1987, s. 128; Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, Ankara 1996, s. VIII, 3, 5-8, 52-59; Kazım Sarıkavak, *Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran*, Ankara 1997, s. 21-32; Şinasi Gündüz, *Mitoloji ile İnanç Arasında*, s. 131, 136, 165; a.mlf., *Anadolu'da Paganizm*, Ankara 2005, s. 33, 88.

⁶² Mehmet Bayraktar, *İslâm Felsefesine Giriş*, s. 40; Kazım Sarıkavak, *Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran*, s. 25, 27; Şinasi Gündüz, *Mitoloji ile İnanç Arasında*, s. 170.

önceki dönemde “beş ezeli ilke” anlayışına sahip olduklarına dair herhangi bir bilginin bulunmaması; antik Yunan felsefesinin İslâm dünyasına geçişine aracılık edenlerden birisinin Harranlılar olması ve Râzî’yi etkilemiş olan Platon gibi Yunan filozoflarının aynı zamanda Harranlılar’ı da etkilemiş olmaları; hatta Naci et-Tekritî’nin *el-Felsefetü’l-ahlâkiyyetü’l-Eflâtuniyye inde müfekkiri’l-İslâmî* isimli eserinde Harranlı Sâbiüler’in Timaios’dan etkilendiklerini, Platoncu ekole mensup olduklarını ve İslâm dünyasında “ashâbü’l-heyûlâ” diye isimlendirilen filozofları –Nasırı Hüsrev’in belirttiğine göre Ebû Bekir er-Râzî de bu filozoflardandır.– etkilediklerini belirtmesi⁶³ “beş ezeli ilke” anlayışının Harranlılar’da Yunan kültür ve felsefesinden hareketle oluştuğu ve oradan da Râzî’ye geçtiği ihtimalini gündeme getirmektedir.⁶⁴ Dolayısıyla Harran Sâbiüleri ile Ebû Bekir er-Râzî arasındaki ilişkinin mahiyetini tam ve doğru bir şekilde belirleyebilmek için, Yunan kültür ve felsefesi ile Harranlılar arasındaki bu ilişkinin de dikkate alınması gerekmektedir.

Ebû Bekir er-Râzî’yi “beş ezeli ilke” anlayışında Harranlılar’la ilişkilendirerek onlardan etkilenmiş olduğunu iddia edenler olduğu gibi, bu iddiayı doğru kabul etmeyip karşı çıkanlar da olmuştur. Bunlardan birisi, Râzî’nin, tamamı günümüze kadar gelen felsefi eserleri ile günümüze ulaşmayan bazı felsefi eserlerinden kalma metin ve özetleri *Resâilü Felsefiyye (Opera Philosophica)* ismi ile neşretmiş ve filozof hakkında daha başka çalışmalar da yapmış olan Paul Kraus’tur. Kraus, bazı araştırmacıların Harranlı Sâbiüler’e “beş ezeli ilke” anlayışını isnat ettiklerini ve Râzî’nin de söz konusu düşünceyi onlardan almış olduğunu zannettiklerini belirtmektedir. Hatta o, Merzûkî’nin Ebû Bekir er-Râzî’nin “beş ezeli ilke” anlayışı hakkında söyledikleriyle; Şehristânî, Fahreddin er-Râzî, Nasîruddin et-Tûsî ve Kazvîni el-Kâtibî’nin Harranlılar’ın görüşleri hakkında söyledikleri arasında bir karşılaştırma yapıldığında Harranlılar’ın görüşü ile Râzî’nin görüşü arasında bir fark olmadığını, hatta kullanmış oldukları ifadelerin bile tamamen aynı olduğunun görülebileceğini ifade etmektedir. Buna rağmen Paul Kraus, bu karşılaştırmadan ve onun sonucunda ortaya çıkan durumdan hareketle, Râzî’nin “beş ezeli ilke” anlayışında Harranlılar’dan etkilenmiş olduğunun söylenemeyeceğini, zira ortaya çıkan durumun buna işaret etmediğini özellikle vurgulamaktadır. Kraus’a göre, yukarıda ifade ettiğimiz iddiaların aksine, Ebû Bekir er-Râzî, h. III. ve IV. yüzyıllarda birçok filozofun yaptığı ve dolayısıyla da dönemin bir âdeti olduğu üzere, Harranlılar’ı “beş ezeli ilke” anlayışının temsilcileri olarak uydurmuş ve söz konusu öğretiyi onlara isnat etmiştir. Yoksa gerçekte Harranlılar böyle bir düşün-

⁶³ et-Tekritî, *el-Felsefetü’l-ahlâkiyyetü’l-Eflâtuniyye*, s. 244, 245; Kazım Sarıkavak, *Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran*, s. 95.

⁶⁴ krş. Şinasi Gündüz, “Harranlılar”, *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 241; Şinasi Gündüz, *Mitoloji ile İnanç Arasında*, s. 170.

ceye sahip değillerdi.⁶⁵ Böyle olmasına rağmen bazı eserlerde Paul Kraus'un, Râzî'nin, "beş ezeli ilke" düşüncesini Harranlı Sâbîiler'den almış olduğu görüşünü benimsediği belirtilmektedir.⁶⁶

Kraus kendisini bu sonuca ulaştıran sebepleri şu şekilde ifade etmektedir:

1- Râzî'den önce hiç kimse "beş ezeli ilke" anlayışını Harranlılar'a atfetmemişti ve bu öğreti onlara ait olarak da bilinmiyordu. Râzî'den sonraki dönemde ise, sadece filozofun eserlerini ve felsefi görüşlerini çok iyi bilen düşünürler Harranlılar'a böyle bir düşünce isnat etmişlerdir.

2- Ebû Bekir er-Râzî, *Kitâbü'l-İlmi'l-ilâhî* isimli eserinde "beş ezeli ilke" hakkında hem kendi görüşlerini, hem de Harranlı Sâbîiler'in düşüncelerini ortaya koymuştur.

3- Ebû Bekir er-Râzî, "beş ezeli ilke" anlayışının Aristoteles'den önceki Yunan filozoflarının görüşü olduğunu iddia etmektedir. Kraus buna delil olarak Merzûkî, Bîrûnî, Kâtibî ve Sâid el-Endelûsî'nin konuyla ilgili rivayetlerini göstermektedir.⁶⁷

Aslında Paul Kraus'un bu görüşünün yeniden değerlendirilmesi gerekmektedir. Çünkü Kraus, Râzî'nin, hem Harranlılar'ı "beş ezeli ilke" anlayışının temsilcileri olarak uydurduğunu ve bu öğretiyi onlara isnat ettiğini, hem de "beş ezeli ilke" düşüncesinin Aristo'dan önceki Yunan filozoflarının görüşü olduğunu iddia ettiğini belirtmektedir. Bu iki durum birbiriyle çelişmektedir. Eğer Râzî söz konusu öğretinin kadim Yunan filozoflarının görüşleri olduğunu iddia ediyorsa neden Harranlılar diye bir ekol uydurarak onlara böyle bir düşünceyi isnat etme ihtiyacı hissetsin? Râzî'nin, bu öğretinin kadim Yunan filozoflarına ait bir anlayış olduğunu belirtmişken Harrâniyye adında bir ekol uydurarak söz konusu düşünceyi onlara dayandırmaya ihtiyacı yoktu ki.⁶⁸

Yine Râzî'nin, "beş ezeli ilke" anlayışını, Kraus'un ifade ettiği gibi, h. III. ve IV. yüzyılın bir âdeti olduğu veya bu tür düşüncelerin kendi ismiyle yayılmasının kendisini tehlikeye atacağından korktuğu için Harranlılar'a dayandırmış olduğu da iddia edilemez. Çünkü eğer filozof böyle bir düşünce ile hareket etmiş olsaydı, o zaman söz konusu düşüncesini Harranlılar'a değil de, onlardan daha önce olan ve aynı zamanda –kendisinin belirttiğine göre- bu düşünceye de sahip olan kadim Yunan filozoflarına dayandırır. Bütün bunlardan dolayı Kraus'un, Ebû Bekir er-

⁶⁵ Krş. Paul Kraus, "el-Kavl fi'l-kudemâi'l-hamse'ye Yazdığı Giriş", *Resâilü Felsefiyye (Opera Philosophica)* içinde, Beyrut 1982, s. 191-192.

⁶⁶ Krş. Mehmet Bayraktar, *İslâm Felsefesine Giriş*, s. 95.

⁶⁷ Kraus, "Min kitâbi'l-ilmî'l-ilâhî'ye Yazdığı Giriş", s. 166; a.m.f., "el-Kavl fi'l-kudemâi'l-hamse'ye Yazdığı Giriş", s. 192-193.

⁶⁸ Krş. Abdurrahman Bedevi. "Muhammad Ibn Zakariyya al-Râzî", *A History of Muslim Philosophy* (içinde), Wiesbaden 1963, I, 442.

Râzî'nin Harranlılar diye bir ekol uydurarak görüşlerini onlara dayandırdığı yönündeki iddiası doğru olmasa gerektir.

IV. Sonuç

Buraya kadar vermiş olduğumuz bilgilerde görüldüğü üzere birçok düşünür, Ebû Bekir er-Râzî'nin, "Bârî", "küllî nefis", "heyûlâ", "halâ" ve "mutlak zaman"dan oluşan "beş ezeli ilke" anlayışına sahip olduğu noktasında görüş birliği içerisinde. Ancak bu öğretinin kaynağı konusunda, bir başka ifadeyle tabip-filozofun bu düşünçesinde etkilenmiş olduğu kaynak veya kaynaklar noktasında düşünürler arasında görüş ayrılıkları vardır. Bu anlamda Merzûkî, Bîrûnî, İbn Teymiyye ve Hilmi Ziya Ülken kadim Yunan filozoflarından; Nasîruddin et-Tûsî, Cürçânî ve Kazvî'nî el-Kâtibî Harranlı Sâbîiler'den; Macit Fahri de Platoncu düşünce ile Harran ve Maniheizt kaynaklardan etkilenmiş olduğunu belirtmektedir. Merzûkî, Bîrûnî, İbn Teymiyye ve Ülken'in ortaya koymuş oldukları yaklaşım tarzı, Ebû Bekir er-Râzî'nin, Sâid el-Endelûsî'nin *Tabakâtü'l-ümem* isimli eserinde ifade ettiği gibi, Aristoteles öncesi kadim Yunan filozoflarını takip etmesine; Tûsî, Kâtibî ve Cürçânî'nin görüşleri de antik Yunan felsefesinin Atina'dan İskenderiye'ye oradan Antakya ve Harran'a geçtiği ve müslüman filozoflar tarafından geliştirildiği şeklindeki görüşe dayandırılmış olabilir.

Bütün bu bilgilerin sonucunda Ebû Bekir er-Râzî'nin "beş ezeli ilke" anlayışının kaynağı ile ilgili olarak şu dört ihtimal gündeme gelmektedir: Birincisi, Ebû Bekir er-Râzî, Merzûkî ve Bîrûnî gibi düşünürlerin ifade etmiş oldukları gibi başta Platon olmak üzere Aristoteles öncesi filozoflardan etkilenmiştir. Bu yaklaşım tarzının; Merzûkî'nin Ebû Bekir er-Râzî'nin; Fahreddin er-Râzî, Nasîruddin et-Tûsî ve Kazvî'nî el-Kâtibî'nin de Harranlılar'ın "beş ezeli ilke" anlayışları hakkında vermiş oldukları bilgiler arasında büyük bir benzerliğin olmasından; Tûsî, Cürçânî ve Kazvî'nî el-Kâtibî gibi düşünürlerin Râzî'nin Harran Sâbîileri'nden etkilenmiş olduğunu ifade etmelerinden; "ashabü'l-heyûlâ" diye isimlendirilen filozoflardan birinin Ebû Bekir er-Râzî olması ve Harranlılar'ın onları etkilemesinden dolayı durumu tam olarak ortaya koymadığı ve tek başına filozofun "beş ezeli ilke" anlayışının kaynağını açıklayamadığı, dolayısıyla da doğru bir yaklaşım tarzı olarak alınamayacağı kanaatindeyiz.

İkinci ihtimal, Tûsî ve Cürçânî gibi düşünürlerin belirtmiş oldukları üzere Râzî, "beş ezeli ilke" anlayışında Harran Sâbîileri'nden etkilenmiştir. Bize göre, bizzat Râzî'nin kendisinin kadim Yunan filozoflarının "beş ezeli ilke" anlayışına sahip olduklarını ve onların görüşlerini incelediğini belirtmesinden; başta Merzûkî ile Bîrûnî gibi düşünürler olmak üzere, birçok düşünürün Râzî'yi kadim Yunan filozoflarıyla ilişkilendirmelerinden; kaynaklarda Harranlılar'ın Yunan felsefesiyle ilişkiye geçmeden önceki dönemde böyle bir anlayışa sahip olduklarına dair herhangi bir bilginin bulunmamasından dolayı, aynen birinci ihtimal gibi

bu ihtimal de, Râzî'nin "beş ezelî ilke" öğretisinin kaynağını açıklamada tek başına yeterli değildir.

Ebû Bekir er-Râzî'nin "beş ezelî ilke" anlayışında herhangi bir kaynaktan etkilenmediği ve bu düşüncesinin bizzat filozofun kendi özgün görüşü olduğu şeklindeki üçüncü ihtimal de, mevcut bilgiler doğrultusunda, doğru gibi görünmemektedir.

Râzî'nin "beş ezelî ilke" öğretisinin kaynağı ile ilgili olarak gündeme gelebilecek dördüncü ihtimal ise, filozofun bu anlayışında Aristoteles öncesi Yunan filozofları ile Harran Sâbîleri'nin her ikisinden de etkilenmiş olduğudur. Başlangıçtan itibaren belirtmiş olduğumuz üzere, birçok düşünürün Ebû Bekir er-Râzî'yi "beş ezelî ilke" anlayışı açısından hem kadim Yunan filozofları, hem de Harran Sâbîleri'yle ilişkilendirmesini; kaynakların Râzî'nin görüşleriyle ilgili vermiş olduğu bilgilerle Demokritos, Epiküros ve Platon gibi filozofların görüşleri ve Harran Sâbîleri'nin düşünceleri arasında önemli benzerliklerin olmasını; bizzat Râzî'nin kendisinin de kadim Yunan filozoflarının "beş ezelî ilke" anlayışına sahip olduklarını ve onların görüşlerini incelediğini belirtmesini dikkate aldığımızda bu yaklaşım tarzının doğru olduğunu veya doğru olma ihtimali en yüksek, bir başka ifadeyle doğruya en yakın görüş olduğunu söyleyebiliriz.

Ancak bu noktada şunu da ifade etmeliyiz ki, her ne kadar Ebû Bekir er-Râzî, "beş ezelî ilke" düşüncesinde hem antik Yunan felsefesinden hem de Harran Sâbîleri'nden etkilenmiş görünüyorsa da, Harranlılar bu öğretiyi esas itibarıyla kadim Yunan filozoflarından almışlar ve daha sonra da Râzî'yi etkilemişlerdir. Bu durumda, Harranlılar'ın Ebû Bekir er-Râzî'ye olan etkilerinin, kendi öz düşünceleriyle değil de, Aristoteles'ten önceki Yunan filozoflarının, özellikle de Platon'un düşüncelerinin Râzî'ye geçişine aracılık etmeleri dolayısıyla olduğunu söyleyebiliriz.

"Beş ezelî ilke" anlayışında farklı kaynaklardan etkilenmiş olduğu görülen Ebû Bekir er-Râzî, etkilendiği kaynakların görüşlerini aynen kabul etmeyerek onlardan almış olduklarını yeniden düzenlemek suretiyle kendi düşüncesini oluşturmuştur.⁶⁹

⁶⁹ krş. Mehdi Mohaghegh, "Râzî's Kitab al-İlm al-İlahi and the Five Eternals", *Abr-Nahrain*, Leiden 1972-1973, XIII/9, s. 22.